

מכירת יוסף והשעיר לעזאזל

אריה שרייבר

הקדמה

במאמר זה נראה כי חטא מכירת יוסף עמד במרכז התודעה הלאומית ההיסטורית של עם ישראל, ונתפש כחטא מרכזי בחטאי הציבור וכגורם לשעבוד מצרים. נדון בין היתר, בשאלה, אם האחים חזרו בתשובה על חטאם במכירת יוסף, ובכך נתפלמס עם מו"ר הרב יעקב מדן, שביקש להוכיח כי האחים אכן חזרו בתשובה. נראה כי בהקמת המשכן - לאחר מות האשמים הישירים במכירה - ראו בני ישראל הזדמנות לכפר על מכירת יוסף, וכי כפרה על מכירת יוסף הייתה מרכזית במשכן ובמקדש. לדעתנו, הכפרה על מכירת יוסף מרכזית בתהליך התשובה הלאומי המתבטאת בעבודת יוה"כ במקדש, ובעקבותיה בתפילת יוה"כ בימינו.

'וישלחו מעמק חברון ויבא שכמה'

יוסף נשלח על-ידי יעקב אביו אל אחיו (לז יג). מטרת השליחות הייתה כדברי יעקב: 'לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן והשיבני דברי

* כל הפניה שצוין בה רק פרק ופסוק מכוונת לספר בראשית.

(לו יד). לכאורה, יעקב אינו מעוניין בעצם הליכת יוסף אל אחיו, אלא בכך שיחזור עם דיווח: 'והשבני דברי' (שם). אם אכן הייתה זאת כוונתו האמתית של יעקב, מתעוררות כלפיו שאלות אחדות: יוסף היה נער בן שבע עשרה שנה או מעט יותר. המרחק מחברון עד שכם הוא כתשעים ק"מ, מרחק של שלושה ימי הליכה (בכל כיוון), ויש בכך סכנה משולשת. ראשית, עצם מרחק ההליכה והסכנות הנשקפות בדרך: בדרך מעמק חברון לשכם יש חיות רעות,¹ אורחות ישמאלים ומדיינים. שנית, זמן מועט לפני כן טבחו שמעון ולוי את כל אנשי שכם, ובשל כך יצא עליהם שם רע בכל הארץ.² כשעשרת האחים יצאו יחדיו - וביניהם שמעון ולוי - היו בטוחים הם מכל רע; אך שליחת יוסף לשכם ללא ליווי,³ מבלי שאחיו יודעים כי הוא בדרך אליהם כדי שיוכלו לצפות לבואו, היא מעשה רשלני. יעקב עצמו, כשנותר לבדו במקום סכנה, נאבק על נפשו ויצא פצוע (לב כה-כו), ולכן היה צריך להיזהר שבעתיים שלא לשלוח לבדו נער בן שבע עשרה. סכנה שלישית - לבד מקשיי הדרך והסכנות שבה - היות יוסף רחוק מיעקב⁴ והיותו חשוף לשנאת האחים.⁵

זאת ועוד, יוסף היה בבת עינו ובן זקוניו של יעקב; מדוע אם כן סיכן את בנו רק כדי לשמוע על שלום האחים ועל שלום הצאן? שכן אם שלום האחים היה טוב, אין צורך בשליחת יוסף. ואם לאו, היו האחים עצמם שולחים משלחת לאביהם טרם הגעתו של יוסף. כך או כך, אם יעקב דאג

1. גם יעקב הסיק כי יוסף נטרף ונאכל על-ידי חיה רעה (לו לג), וראה גם שמי"א יז לו.
2. כך ר"י קרא, מובא ברשבי"ם ובחזקוני (לו יג), וכן ברש"י (לו יד) על פי חז"ל (סנהדרין קב ע"א) בראייה היסטורית רחבה יותר. נוסף לכך, בימי השופטים הייתה שכם מוקד לשנאת אחים במעשה אבימלך שהרג את אחיו (שופ' ח ה) ובמעשה יותם. כמו אחי יוסף ויוסף, כך אבימלך ויותם היו אחים מאותו אב, בניס לאמהות שונות. תודה לאדיר שאולוב שהעיר לי על כך.
3. וכבר קשרו חז"ל (רש"י מה כז על-פי בראשית רבה) בין פרשה זו לפרשת עגלה ערופה (דבי טא א-ט כפי שפירשוה בספרי, ובסוטה מה ע"ב, מובא ברש"י שם), שזקני העיר מצהירים: לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזונות ובלא לוייה.
4. ראה דברי רמב"ן, לו יד.
5. גם לזאת צריך היה יעקב לגלות רגישות, שכן הוא עצמו ברח מעשו, אחר שהתיימר להיות הבכור והנבחר (ראה בראשית רבה ד יב).

לשלוש בניו, מדוע עשה זאת במחיר הפקרת שלומו של יוסף? קשה להעלות על הדעת שיעקב היה מספן את יוסף רק כדי לדעת את שלום הכבשים.⁶ לדעתנו, יוסף לא נשלח כדי לראות את שלום אחיו ואת שלום הצאן ולהשיב דיווח ליעקב. נראה, כי לא היה כאן אלא תירוץ לשליחותו של יוסף. יעקב שלח את יוסף אל אחיו לשכם, כיוון שרצה לתקן את הקרע שנפער בין יוסף לבין אחיו, ואת הקרע המקביל שהיה בין יעקב לבין האחים. השליחות הייתה למטרת איחוד המשפחה. על מנת להבהיר זאת נשאל שאלה נוספת: כיצד ידע יעקב שהאחים שהו בשכם (לז' יג), הרי דרכם של רועים לנדוד עם צאנם?

שכם איננה מקום שנבחר באקראי על-ידי האחים. בשכם היו ארבע אמותיו של יעקב, ושל כל המשפחה העכשווית והעתידיה. יעקב קנה שם חלקה בכסף מלא (לג יט). במקרא אין זכר לכך שיעקב שלח את האחים לשכם (או ששלחם בכלל); עם זאת, הוא ידע היכן היו (או אמורים היו להיות), ונראה שמיקומם היה צפוי או קבוע על ידם מראש. ייתכן שיעקב לא רצה שמסיגי גבול ידחו את בני ישראל מנחלתם, ולכן שלח את בניו לשכם כדי שיפגינו נוכחות בשטח ויחזקו את בעלותם על הקרקע. כיוון אחר להסבר העלה חתן פרס נובל, הסופר תומאס מאן.⁷ לדעתו, האחים ברחו מיעקב ומיוסף, כיוון שיעקב אהב את יוסף מכל בניו ולא הסתיר זאת, והאחים לא יכלו להיות עוד במחיצתו של יוסף; הם הודיעו ליעקב כי הם עוזבים את חברון ללכת לשכם ליפגרה' ממנו ומיוסף (הליכה ארעית, שכן את בני משפחתם השאירו, כנראה, בחברון). יוסף בן מתתיהו, שקדם למאן בכאלפיים שנה, הלך גם הוא בדרך זו,⁸ ולדעתו, עוד בטרם עזבו האחים את יעקב, הם זממו לרצוח את יוסף.

6. אך השווה מדרש ילמדנו (מובא בתורה שלמה לז' י), ומשם עולה כי יעקב סיכן את יוסף בשל דאגה לשלום הצאן. וראה גם בחולין צא ע"א (וברש"י לב כה), שיעקב חזר על פכים קטנים. והשווה רש"י דבי לב טז.

7. Thomas Mann, *Joseph and His Brothers*, Vintage, London 1999, p. 349.

8. קדמוניות, ב, 2; ד (יה-יט), ירושלים 1955.

לפי הצעתם מרחיקת הלכת של יוסף בן מתתיהו ושל מאן, ניתן לפרש את שליחות יוסף כפשט דברי יעקב. יעקב ובניו היו בנתק, ולפיכך רצה יעקב לדעת את שלום בניו ואת שלום הצאן. אך עפ"י פירוש זה קשה להבין, מדוע שלח יעקב דווקא את יוסף אל האחים. הרי הם ברחו לא רק מיעקב, אלא גם ובעיקר מיוסף. למעשה, שליחת יוסף אל אחיו היא זריית מלח על פצעים קשים, וסכנה ממשית ליוסף. הדים לפירוש זה נמצאים גם בדברי חז"ל: האחים 'לא הלכו לרעות אלא את עצמן',⁹ כלומר, שלא הרחיקו לשכם למטרת מרעה, אלא להתרחק מיעקב ומיוסף.

על הצעתנו הראשונה, שהאחים הלכו לשכם על פי בקשת יעקב כדי לחזק את בעלותם על השדה שקנה יעקב, ניתן לשאול מדוע השאיר יעקב את יוסף בחברון מלכתחילה ולא שלח אותו עם שאר אחיו? אם נאמר מפני שפחד מקטטה בין האחים לבין יוסף, מדוע בכל זאת שלח את יוסף אליהם בסופו של דבר? בין אם האחים ברחו מיעקב ומיוסף ובין אם נשלחו לשכם על ידי יעקב, שליחת יוסף אל האחים כפי שיעקב הגדירה ליוסף, ילך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן' (לו יד) - איננה מובנת.

כפי שהזכרנו לעיל, לדעתנו, יעקב שלח את יוסף אל אחיו מפני שרצה שילך אליהם לבדו. יעקב הבחין בקרע שבין יוסף לבין אחיו (לו יא),¹⁰ ורצה בתיקונו.¹¹ ומדוע קינאו האחים ביוסף? 'אמר רבא בר מחסיא, אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים. שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו, נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים' (שבת י ע"ב). דברי התלמוד קשים לכאורה, שהרי לא מצאנו בכתוב כי בשל אהבת

9. בראשית רבה ד יב, וברש"י (לו יב).

10. ייתכן שיעקב שמר את דבר קנאת האחים; אך פרשני ימי-הביניים פירשו את שני חצאי הפסוק כמתארים תגובות לדברי יוסף: האחים קינאו, ואביו שמר את הדבר.

11. בכיוון כזה הלך פילון (יוסף, 10-11, II). לדבריו, יעקב שלח את האחים לרעות בשכם כדי לשכך את כעסם על יוסף. לאחר זמן, כשסבר שחמת האחים שככה, יעקב שלח את יוסף אל אחיו לדרוש בשלום, ונוסף לכך להשיבו דבר.

יעקב את יוסף מכל בניו ובשל כתונת הפסים, האחים קינאו ביוסף, אלא שנאוהו (לו ד), ולאחר כל חלום שיוסף מספר לאחיו, הם הוסיפו לשנוא אותו (שם ה-ח). הקנאה באה רק בתגובה לכך שיוסף סיפר את החלום ליעקב (לו י-יא); עם זאת ייתכן שהקנאה היא תוצאה כללית של כל הפרשה. נראה שדברי התלמוד מצביעים על משמעות העדפתו של יעקב את יוסף: מפני מה יש לאחים לקנא ביוסף שהרגיז את יעקב בשחצנות שלו? אלא שהקנאה נגרמה מכיוון שיוסף סיפר ליעקב את חלומותיו. יוסף רמו בכך לאביו, שראוי שיהיה לו מעמד מיוחד במשפחה, הן כלפי אחיו והן כלפי יעקב; כלומר, שלו תהיה הבכורה, מה שלא הייתה להוריו, יעקב ורחל. נראה שיעקב הבין שהוא עצמו קבע קביעה שעשויה לגרום בעקבותיה מריבות קשות (ולו רק מפני שמריבתו עם עשו סבבה סביב הבכורה), דהיינו, קביעתו את יוסף כבכור מתוך העדפתו (משקל שני סלעים מילת'). האחים חשו בכך, ויעקב הבין שהמשפחה עומדת להתרסק. מדברי התלמוד הנ"ל ומדברי הרמב"ם (נחלות ו יג) עולה, שהאחים קינאו ביוסף בשל כתונת הפסים, אך ייתכן שהמחלוקת ביניהם נתגלעה סביב הירושה. יעקב אמר שנתן ליוסף את שכם (רש"י מח כב), ואפשר שכוונתו היא שנתנה לו עוד לפני שנמכר. ואם כן, ייתכן שיעקב שלח את האחים לשכם לא כדי להרחיק מסיגי גבול, אלא כדי להחזיר להם את שנתן, שלא כדון, ליוסף. אף אם לא הנחיל ליוסף את שכם בפועל, העניק יעקב לאחים את החזקה על שכם; ובכך התכוון לתקן את הקרע שבמשפחתו. בעבר העדיף את יוסף ועשה לו כתונת פסים, וכעת העדיף את האחים על יוסף, ונתן להם חזקה (או נחלה) בשכם. מכל מקום, יעקב רצה שיד האחים תהיה על העליונה, ולתקן בכך את המעוות. עם זאת, האחים לא הפנימו את תכניתו של יעקב, אולי מכיוון שחשבו שיעקב מסלק אותם לשכם, שעה שהירש האמתי נשאר בחברון, שם שוכנת הנחלה המשפחתית השנייה, שדה עפרון.¹² לכן למעשה, הם לא נשארו בשכם, אלא עברו צפונה לדותן. הם לא רצו חלק ביעקב ולא נחלה בישראל. כשראו את יוסף בא,

12. אפשר שהאחים לא ידעו שיעקב גער ביוסף (לו ז).

במקום להבין שבידיהם יתרון עליו, ושזקוק הוא לאחיו על מנת לנחול אתם, ראו ילד שחצן, בעל חלומות, ארבו לו¹³ ומכרוהו. כך, ברגע אחד, סילקו את המונע לירושתם, את יוסף. וכדי שלא ישאו הם באחריות ל'מותו הטרגי של יוסף, שכנעו את יעקב שיוסף מת לפני הגיעו אליהם, ולא בדרכו חזרה, כך שיעקב יהיה האחראי למותו של יוסף, ולא האחים. בכך תכנייתו של יעקב ליישר את ההדורים בין האחים נכשלה קשות.

עפ"י המובא לעיל מובן, מדוע שלח יעקב את יוסף, מדוע חשב שהאחים היו בשכם, ומדוע הם היו בדותן. כמו כן הוסבר מדוע שבט יוסף קיבל את שכם בנחלתו (בהנחה שיעקב לא הנחיל את שכם ליוסף טרם המכירה): 'ולמה נתן ליוסף את שכם? לפי שמשכם מכרוהו (מדרש לקח טוב),¹⁴ והדבר נעשה כדי לתקן את הריחוק שנגרם על ידי העדפתו את יוסף.¹⁵ בסופה של חזרת בני ישראל לארץ כנען מסופר, כי עצמות יוסף נקברו 'בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיטה, ויהיו לבני יוסף לנחלה' (יהו' כד לב).¹⁶ עובדה זאת מובנת כעת אף היא.

ועל ארבעה לא אשיבנו'

כשבא יוסף אל אחיו החלו האחים לחטוא בשלשלת חטאים שהסתיימה במכירתו. עמוס הנביא (על פי המדרש) וחז"ל עמדו על כך. מכירת יוסף הייתה השלב האחרון בסדרת חטאים, והוגדרה על ידי חז"ל כחטא ציבור.¹⁷

13. כפי שלימים יארבו לאלישע באותו מקום, בדותן (מלי"ב ו).
14. כן הוריש יעקב ליוסף את הבכורה (מתה; דה"א ה א-ב), את כל מה שיכול היה להוריש, ראה רמב"ן מח כב.
15. יש לציין את האירוניה בדבר: יעקב העדיף את יוסף, ובכך גרם להדחתו, וכדי לקרב את יוסף למשפחה העדיפו שוב.
16. ראה סוטה יג ע"ב. מדרש זה מתעלם מהעובדה שיוסף נחטף בדותן ומדגיש את מרכזיותה של שכם במכירת יוסף, וכן בדברי חז"ל המובאים ברש"י (לו יד).
17. אכמ"ל על הגדרתו של חטא ציבור, אך ראה הרב י"ד סולובייצ'יק, על התשובה - דברים שבעל פה, פי פלאי (עורך), תשנ"ה, עמ' 74-75. הגרי"ד הביא את דברי הרמב"ן (וי' א ב), שהרחיב את דברי רש"י שם.

נבואת עמוס על ישראל, הנקראת כהפטרה לפרשת 'וישב' (הכוללת את סיפור מכירת יוסף), פותחת כך: 'כה אמר ה': על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיבנו, על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור געלים' (עמי ב ו). חז"ל דרשו¹⁸ את חציו הראשון של הפסוק במדרש הלכה המתייחס לחטאי ציבור. הרמב"ם הביא את המדרש בהלכות תשובה (ג ה), כדלהלן: "אבל הציבור תולין להן עון ראשון שני ושלישי שנאמר 'על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיבנו'. וכמשחשבין להן על דרך זה מחשבין להן מרביעי ואילך". כלומר, על שלושת החטאים הראשונים הציבור אינו נענש, ואילו על החטא הרביעי והלאה - הוא נענש. את חציו השני של אותו פסוק דרשו חז"ל במדרשי אגדה¹⁹ כמכוון למכירת יוסף, ויוסף הוא הצדיק²⁰ שנמכר בכסף. כפי שנראה להלן, הייתה מכירת יוסף חטא ציבור, כך שניתן לדרוש את המדרש מתחילת הפסוק לסופו, ואף להפך. אם נקרא את הפסוק בהתחשב בשני המדרשים, ה' אינו מעניש בשל שלושת חטאי הציבור הראשונים, אך בשל הרביעי, קרי מכירת יוסף - הוא מעניש. מכאן שעל פי חז"ל, החטא הרביעי בסדרת חטאים היה מכירת יוסף. מה היו שלושת החטאים הראשונים?

'לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעך, אני ה'. לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטאי' (ויי יט טז-יז). אין לראות בפסוקים הללו כקשורים קשר ישיר למכירת יוסף, אך החטאים הנמנים בפסוקים הללו מסכמים בדיוק את שלושת החטאים שחטאו

18. תוספתא יומא ג יד; יומא פו ע"ב.

19. ילקוט שמעוני וישב קמב, ובמדרש תנחומא, נח. הסתירה לכאורה בין לו כז ו-כח במכירת יוסף אינה מעלה ואינה מורידה מאשמתם. גם אם לא מכרו את יוסף, גמרו בלבם וביניהם להרגו ולמכרו. ראה רשב"ם (לו כח) שכבר העיר על כך.

20. יוסף נקרא צדיק בשל התאפקותו מלחטוא באשת פוטיפר (כך משמע ביומא לה ע"ב, וברמב"ם ה' יסודי התורה ה' ז, ומפורש בזהר כרך א, נח עא ע"ב). במדרש תנחומא (בבור) פרשת נח סימן ד נאמר שנקרא צדיק על שזן את הבריות שבע שנים. לענייננו אין חשיבות לסיבת הענקת התואר 'צדיקי ליוסף, אלא רק לכך שיוסף הוא הצדיק בעמוס. יוסף נמכר בכסף (לו כח), ונראה שבשל הקשר הזה נקבע פרק זה מעמוס כהפטרה לפרשת 'וישב'.

האחים לפני מכירת יוסף.²¹ על חטא יהוכח תוכיח את עמיתך עברו האחים בכך שלא גערו ביוסף אחיהם הקטן בזמן שהפגין גאווה ושחץ, וזהו החטא הראשון. על חטא ילא תשנא את אחיך בלבבך עברו האחים, ככתוב: 'וישנאו אותו... ויוסיפו עוד שנא אותו...' (לז ד-ה), וזהו חטאם השני.²² על הציווי 'לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעך' עברו האחים, כפי שנאמר: 'ייראו אותו מרחוק, ובטרם יקרב אליהם ויתנכלו אותו להמיתו. ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות הלזה בא. ועתה לכו ונהרגהו, ונשלכהו באחד הברות...' (שם יט כא), וזהו חטא שלישי.²³ וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף (לז כח), היינו, יעל ארבעה לא אשיבנו, על מכרם בכסף צדיקי - הוא החטא הרביעי.

אבל הציבור... מחשבין להן מרביעי ואילך (רמב"ם, הלי' תשובה ג ה). החטא הרביעי הוא זה שגורר בעקבותיו עונש. מכירת יוסף הייתה, כאמור, החטא הרביעי. ומה העונש? כל מקום שאחים מתעמתים ומקנאים ובפרט בעניין ירושה ונחלה - אתה מוצא עונש גלות. כך, למשל, קרה אצל קין והבל,²⁴ אצל ישמעאל ויצחק,²⁵ ובמעשה יעקב ועשו,²⁶ וכך הייתה התוצאה של מכירת יוסף - גלות מצרים. ההשתלשלות בפסוקים ברורה,

21. סדר החטאים שבפסוקים הוא מן הכבד אל הקל, ואילו האחים חטאו מן הקל אל הכבד (עברה גורת עברה). הצענו לקרוא את שני הפסוקים הללו כיחידה אחת, וכן משמע במדרש: 'השונא את חבירו הרי זה משופכי דמים' (דרך ארץ רבה יא).
22. נציין כי הרמב"ם (ויי יט יז) מקשר בין 'לא תשנא' ו'הוכח תוכיח', וכך בספר יראים (מצווה לט סימן קצה).
23. נקטנו כאן את דרכם של חזקוני והרמב"ם (הלי' דעות פי"ז ה"א), שיש כאן חטא אחד. לעומתם, רש"י (על פי תורת כהנים) פירש פסוק זה כמציינן שני חטאים שונים. במקום אחר (דבי כב יד) כתב רש"י: 'עבירה גורת עבירה, עבר על לא תשנא (ויי יט יז), סופו לבא לידי לשון הרע'. קשר סיבתי זה התקיים גם במכירת יוסף.
24. קין קינא בהבל (ד ה) והרגו (שם ח). בשל כך נענש קין בגלות (ד יד-טז). על פי חז"ל, המחלוקת שביניהם סבבה (בין היתר) סביב ענייני ירושה: ויאמר קין אל הבל אחי - מה אייל, נחלק העולם ואני בכור ואטול פי שנים... (תנחומא לברי ט).
25. 'כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחקי (כא י); בעקבות המחלוקת באה גלותו של ישמעאל (שם יד).
26. יעקב ועשו התעמתו סביב הנחלה (כה ל; כז כט ו-לו), ובעקבות המחלוקת - גלות (כו מג).

וגם חז"ל קישרו בין מכירת יוסף לבין גלות מצרים (ראה שבת י ע"ב; והשווה סוטה יא ע"ב ורש"י שם).

מהותה של גלות מצרים הייתה לא רק בריחוק מהארץ המובטחת, אלא גם, ובעיקר, השעבוד במצרים, וישנה הדגשה תדירה של העבדות שהיו נתונים בה. גלות מצרים הייתה 'מידה כנגד מידה'. בני ישראל מכרו את יוסף לעבד, ועל כן נהיו לעבדים. יוסף בטח באחיו, והם בגדו בו; בני ישראל חיו בשאננות ובבטחה בארץ גושן, אך המצרים בגדו בהם. בשעבוד מצרים למדו בני ישראל בדרך הקשה מה עוללו במכירת יוסף, והלקח מוטבע עמוק במצוות רבות בתורה שבאות כנגד העבדות במצרים. מצוות הענקה לעבד באה כנגד העבדות במצרים (דב' טו טו), כך מצוות השבת (דב' ה יד) וכמה מצוות נוספות מציינות דאגה ליתומים באופן מיוחד, אולי בשל הקורות את יוסף, שנמכר לעבד כיתום (שכן רחל מתה שנים רבות לפני כן), ולא היה מי שיעמוד לצדו ויצילו²⁷ (דב' כד יז-יח, ושם כא-כב). חז"ל קישרו מצוות נוספות לא רק לעבדות במצרים, אלא ישירות למכירת יוסף: פדיון הבן (במדבר רבה, מובא ברש"י במ' ג מו),²⁸ מחצית השקל (ירושלמי שקלים ב ג) וסיפור יציאת מצרים (מדרש תהלים י ג). נוסף לכך, חז"ל גם קישרו בין מכירת יוסף לבין גזרות המן ואחשורוש [אסתר רבה (וילנא) פרשה ז, ד"ה 'הרצים יצאו']. ועוד: הניצחון האסכטולוגי על שרו של עשו מתאפשר רק על-ידי שרו של יוסף, שגן שרי שאר השבטים 'שכל אחד ואחד כשבא להזדווג לו [לשרו של עשו] מיד הוא מסלקו בתשובות... ולכל השבטים הוא מסלק לומר אתם מכרתם את אחיכם, כיון ששרו של יוסף בא להזדווג לו מיד נופל לפניו שאין לו מה להשיבו...'. [פסיקתא רבתי (איש שלום) פרשה יב, ד"ה 'דבר אחר זכור']. נוסף לכך, ישנן מצוות הנוגעות לעבד, אשר שומרות על דמותו האנושית והחברתית, ומפגינות

27. השווה את השפעתה של רבקה על יעקב, וכיצד עמדה לצדו וגיבתה אותו בשעתו הקשה (כו ה-יז, מב-מו).

28. ושמו מדרש זה מתייחס לפדיון הבכורות במדבר דווקא, וירושלמי שקלים (ב ג) יוכיח.

רגישות מחודדת לשפלות רוחו. עבד עברי אינו נמכר אלא בצנעא ודרך כבודי,²⁹ וזאת אולי בשל המכירה המבזה, לכאורה, שמכרו האחים את יוסף.

לסיכום: גלות מצרים הייתה התוצאה של מכירת יוסף ובאה כעונש עליה, מידה כנגד מידה. מכירת יוסף ושעבוד מצרים הבאה בעקבותיה - הפכה לציר מרכזי בתודעת ישראל, ועומדת מאחורי כמה מן המצוות המרכזיות בתורה, ומאחורי כמה אירועים ומושגים בדברי חז"ל.

תשובה על חטא מכירת יוסף

לדעתו של מו"ר הרב יעקב מדן, אחי יוסף חזרו בתשובה. בשורות אלה נתפלמס עם הרב מדן, הן על דברים שכתב, והן על דברים שלא התייחס אליהם; ננסה להראות כי אחי יוסף לא חזרו בתשובה, ואף שבו וחטאו באותו החטא.

אכן ישנם רמזים לכך שאחי יוסף חזרו בתשובה מחטא מכירת יוסף, ואף חז"ל למדו את דיני בקשת מחילה מאותה פרשה.³⁰ הרב מדן ביקש להוכיח,³¹ כי האחים חזרו בתשובה (הרב מדבר בפרט על תשובתם של ראובן ויהודה ומשווה ביניהם). מות אשתו ובניו של יהודה, על פי הרב מדן, היה עונש על מכירת יוסף, ועונש דומה קיבל על עצמו ראובן, אם יפקיר את בנימין במצרים.

קביעה זו של הרב מדן קשה מכמה סיבות. ראשית, ער ואונן מתו שניהם בחטאם (לח ז י), כיוון שעשו הרע בעיני ה'. ברם, על זאת ניתן להשיב כי מותם היווה גם עונש ליהודה, שכן מותו של בן, תהא הסיבה לכך אשר תהא, הוא גם עונש להוריו. שנית, מה פשר מותה של בת-שוע אשת יהודה? ומדוע לא הוסיף ראובן את אשתו לרשימת הערבים לבנימין? זאת ועוד, לשיטתו של הרב יש כאן כפל עונש, שכן שניים מבניו של יהודה

29. רמבי"ם הלי עבדים א ד, על-פי וי כה מב.

30. ברי נ יז, יומא פז ע"א.

31. במקום שבעלי תשובה עומדים, מגדים, ב (ניסן תשמ"ו), עמ' 54-78.

מתו. נוסף לזאת, יוסף חי וקיים היה באותה שעה, והאחים לא הרגוהו (דווקא בעצת יהודה), ומדוע יומתו שני בניו בעונש גִּבַּת יוסף ומכירתו? אם נעיין במדרש שהביא רש"י (לח א), נוכל לעמוד על פשר הדברים: "ויהי בעת ההוא" - למה נסמכה פרשה זו לכאן, והפסיק בפרשתו של יוסף, ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם, אמרו אתה אמרת למכרו, אלו אמרת להשיבו היינו שומעים לך". חז"ל מעירים כאן, שהאחים הורידו את יהודה מגדולתו, לא מפני שהתחרטו על מה שעשו ליוסף, אלא כיוון שחרה להם על מה שעשו ליעקב אביהם. במכירת יוסף חטאו האחים לא רק ביוסף, אלא גם ביעקב. הם אמנם הכירו בחטאם כלפי יעקב, אך טרם הכירו בכך שחטאו ביוסף. במותם של ער, אונן ובת-שוע נענש יהודה 'מידה כנגד מידה' בשל החטא שחטא ביעקב; בעקבות מכירת יוסף נותר יעקב אלמן עם בנו הצעיר, ואף יהודה נותר אלמן עם בן צעיר. עתה צריך יהודה לגלות אמפתיה כלפי אביו. ייתכן שראובן, כשקיבל ערבות על בנימין, ראה בעונשו של יהודה עונש על חטאו ביוסף, אך דומה שהעונש לא היה על החטא ביוסף, אלא על החטא ביעקב. העונש שהוטל על יהודה תואם דווקא את הסבל שגרם ליעקב אביו, אך לא את מה שנגרם ליוסף (כפי שטען הרב מדן).³²

בהצעתו של ראובן לאביו לערוב את בנימין יש אולי רמז לחרטה על מעשה המכירה, חרטה שראובן חש והביע עוד בזמן מכירת יוסף (י'הילד איננו ואני אנא אני באי - לו ל). ראובן מציין כי ערב הוא לבנימין, ואם לא יחזירנו לאביו, יעקב ימית את שני בניו של ראובן, כפי שראובן אחראי

32. בשיאו של מאורע זה מגלה יהודה רחמים על העובר במעי כלתו, אף שהורתו לא בכשרות, ועל אף שהדבר כרוך היה במעשה מביך. באותה מידה צריך היה לגלות רחמים ורגישות כלפי יעקב, ולא למכור את בנו האהוב, בכורו מאשתו האהובה, בן זקוניו. יהודה פועל וחושב כאב, לא כאח, ומבין את שעשה ליעקב; ואם חזר בתשובה, מחטאו ביעקב חזר. ישנו פן נוסף לחטא שיהודה מתקן במעשה תמר, אך גם זאת בחטא כלפי אביו. יהודה (ואחיו אתנו) חטא במרמה. במעשה תמר יכול היה יהודה לשתוק, ולא לומר 'צדקה ממני', ובכך היה חוסך מעצמו מבוכה גדולה. במכירת יוסף יהודה חטא וכיסה את החטא, ואילו בתמר חטא והודה בחטא (אמנם ייתכן שלא היה זה אלא כדי להציל את בנו, כאמור).

לגורלם של שני בניו של יעקב (יוסף ובנימין). הצעתו של ראובן שלא הייתה משכנעת, לא נשאבה מעונש יהודה על מכירת יוסף, אלא, אם בכלל, מאשמת ראובן ליעקב (על יוסף; ועל בנימין - אם לא יחזירנו).

הרב מדרן טוען עוד במאמרו הנ"ל, שיהודה מתוודה על חטא מכירת יוסף באמרו: 'הא-להים מצא את עון עבדיך' (מד טז), וזאת מכמה סיבות: ראשית, יהודה מתייחס אל סיפור גנבת הגביע כאל עלילה, ועל כרחך היעוץ אינו גנבת הגביע. שנית, מתוך הקבלה שמצא בין דברי יהודה לבין אלו של ראובן - עולה, כפי שהאחרון התוודה (מב כב), כך הראשון התוודה. שלישית, סמיכות הווידוי לקריעת השמלות (שם יג) ולקבלת עבדות במצרים (שם טז), המקבילות לגורלו של יוסף (קריעת הכותונת ועבדותו במצרים).

לדעתנו, דבריו של הרב מדרן קשים, ודווקא ממקום שהביא ראיה. לאחר שנתגלה הגביע באמתחת בנימין, ניגש יהודה אל יוסף ואומר: 'הא-להים מצא את עון עבדיך, הננו עבדים לאדני גם אנחנו גם אשר נמצא הגביע בידוי' (מד טז). הגע בעצמך, דברי יהודה אלו המציעים את בנימין לעבדות במצרים, הם ההוכחה שיהודה לא חזר בתשובה מחטא מכירת יוסף. לדבריו של הרב מדרן, יהודה מתדווה על מכירת יוסף לעבדות במצרים, ומוסר את בנימין לעבדות במצרים תוך כדי דיבור. אילו היה מקבל יוסף את עצתו של יהודה, נמצא כי יהודה מסר את בנימין עם כל אחיו לעבדות במצרים, ואחרי שהשליט היה מקבל את עצתו של יהודה, לא יכול היה יהודה שוב לומר, 'ישב נא עבדך תחת הנער עבד לאדני'. כלומר, יהודה מוכן היה לחזור ולחטוא באותו חטא. ואם תשאל, איזו אלטרנטיבה הייתה לו? התשובה נמצאת בדברי יעקב: 'ויאמר ישראל: למה הרעתם לי להגיד לאיש העוד לכם אחי' (מג ו). האחים חטאו בבנימין כבר בשליחותם הראשונה אל יוסף, בכך שהזכירו את קיומו. תשובת האחים ליעקב איננה משכנעת דייה: 'הידוע נדע כי יאמר הורידו את אחיכם' (שם ז), ולכן ודאי שהיה עליהם לחשוב על אפשרות כזאת. אילו רצו, יכולים היו ללמוד

מיעקב שהסתיר את דינה,³³ ושמעון ולוי כבר הוכיחו בשכם את קנאותם לחלש שבהם. מכאן, שדברי האחים ליוסף לא היו מענה טוב וצודק. כשיוסף טען 'מרגלים אתם', האחים השיבו בשלילה, וכשחזר יוסף על ההאשמה, מיד הם ענו: 'שנים עשר עבדיך... והנה הקטן את אבינו היום' (מב יג). וכי מה עניין שנים עשר לעניין מרגלים? אלא שבדבריהם אלו רצו האחים להוכיח את היותם כנים, היינו, הימצאותו של האח הקטן בנימין, ובכך רצו להציל עצמם מצרה כפולה (הרעבון וטענת הריגול). אין כאן תשובה כלל, אלא חטא נוסף, וכפי שציין יעקב: 'למה הרעתם לי...!'

דבריו של הרב מדין נסמכים גם, אם לא בעיקר, על נאומו של יהודה, שבו הוא מציע את עצמו להיות עבד במקום בנימין. אך הצעתו זו של יהודה באה רק בעקבות דחייתו של יוסף את הצעתו של יהודה: 'הננו עבדים לאדני גם אנחנו גם אשר נמצא הגביע בידוי (מד טז). רק לאחר שענה יוסף שבנימין לבדו יהיה עבד, ושאר האחים ילכו לשלום, אז מגיב יהודה ומציע את עצמו כמחליף לבנימין. לדעתו של הרב מדין, יש בנאומו של יהודה (מד יח-לד) תשובה גמורה, כהגדרת הרמב"ם (הל' תשובה ב ה); אך לעניות דעתנו, רגע לפני אותו נאום הפגין יהודה את מוכנותו לשעבד את בנימין, כפי שהזכרנו לעיל. המניע של יהודה להתחנן על בנימין הוא לא הרצון למנוע את שעבודו (מה שהיה מהווה תשובה גמורה לחטא מכירת יוסף), אלא פחד מאביו יעקב (או רחמים עליו - שכן יהודה שכל שני בנים ואישה, כדלעיל) והערבות שערב את הנער: 'כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי' (מד לד). יהודה לא חשש מלמסור את בנימין לעבדות, כל עוד לא היה צריך לעלות אל יעקב ולנסות להסביר.³⁴ יהודה מוכן היה

33. רש"י (לב כג), ובמדרש בניסוח חריף יותר (ב"ר שם): 'לא בקשת להשיאה למהול הרי היא נשאת לערל...!'

34. כבר העיר על כך הרב יואל בן-נון, 'הפילוג והאחדות', מגדים, א (חשוון תשמ"ו), עמ' 25: 'בכל נאומו הגדול של יהודה לא מוזכר יחסם של האחים זה לזה, ויחסם לבנימין אף לא במילה אחת... הייתכן, שיוסף חיפש תשובה לשאלת יחסם של האחים, שומע נאום על אביו, ומחליט שהאחים עשו תשובה ביחסם אליו? וכי איזו תשובה יש בכך, שהם מנסים לחלץ את בנימין למען האביו?'

בשנית שאחיו בן-רחל יימסר לעבדות, אלא שחשש מיעקב ומן הערבות שערב לו. ייתכן שיש תשובה על החטא שחטא יהודה כלפי יעקב (שציערו, שמכר את בנו וששיקר לו), אך תשובה על חטא מכירת יוסף אין כאן. אדרבה, יהודה חזר על חטא ילכו ונמכרנו.³⁵ הרב מדן מסתמך בדבריו על המדרש (מכות יא ע"ב, מובא ברש"י לדבי לג ז):

אמר רב יהודה אמר רב: נידוי על תנאי צריך הפרה. מנלן? מיהודה, דכתיב: (מג ט) אם לא הביאותיו אליך וגוי, וא"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן, מאי דכתיב: (דבי לג ו) יחי ראובן ואל ימות וגוי וזאת ליהודה? כל אותן מי שנה שהיו ישראל במדבר, עצמותיו של יהודה היו מגולגלין בארון, עד שעמד משה וביקש עליו רחמים...

הרב מדן מקשה: אם יהודה עמד בערבותו בכבוד, מדוע נענש על 'אם לא הביאתיו אליך והצגתיו לפניך וחטאתי לך כל הימים' (מג ט)? מאחר שאי אפשר לומר כך, מסיק הרב, שהעונש היה על מכירת יוסף, וכן שיוחטאתי לך כל הימים מוסב על מכירת יוסף.³⁶ פרשנות זו נוגדת את פשוטו של מקרא: יהודה מדבר מפורשות על אי-החזרת בנימין. ועוד, בגמרא מובא מדרש זה כמקור לכך שנידוי על תנאי צריך הפרה, כלומר, הנידוי שקיבל על עצמו בערבותו לבנימין. כך שעפ"י

35. עם זאת, היו מרז"ל שסברו כי יהודה חזר בתשובה (ראה ב"ר יד), מן הסתם, מן הטעמים שציין הרב מדן במאמרו.

36. נוסף כי הצעתם הראשונה של כל האחים הייתה, 'אשר ימצא אתו מעבדיך ומת... (מד ת). הצעה זו מזכירה מאוד את דברי יעקב ללבן: 'עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה... (ברי לא לב); ורש"י שם (על פי בראשית רבה עד ט). יומאותה קללה מתה רחל בדרך'. כיצד קורה שהאחים לא למדו לקח מקללתו של יעקב? כלום בטוח היה כל אחד מהאחים בצדקת זולתו יותר מאשר יעקב בטוח בנשותיו (לא לב)? ועוד, יש כאן שחזור מדויק של מכירת יוסף: האחים מוכנים קודם כול להפקיר את אחיהם למיתה, ומאוחר יותר לעבדות. לדברי הרב, המדרש מתייחס לעונש שהוטל על יהודה בשל חלקו במכירת יוסף; הודאתו של יהודה במעשה תמר, ומעשהו של ראובן הקשור לבלהה. כל אלה קשורים לכפרתם על מכירת יוסף, וגורלן של עצמות יהודה דומה לזה של עצמות יוסף.

פשוטו של מקרא כמו גם עפ"י מדרשו - 'וחטאתי לך' פירושו 'וחטאתי בבנימין לך'. זאת ועוד, לדבריו של הרב, יהודה נענש עוד בחייו (כפליים) על מכירת יוסף במות שני בניו, ומדוע ייענש עוד אחרי מותו? לעניות דעתנו, יש להיצמד לדברי התלמוד, שנידוי על תנאי צריך הפרה. תקפותו של נידוי על תנאי סותרת את ההיגיון הפשוט: אם אדם קיבל התחייבות על תנאי כיאות, והתנאי לא התקיים, מדוע יתחייב? התשובה נעוצה בהבנת הנידוי על תנאי שהיה במעשה זה. הנידוי ('וחטאתי לך כל הימים') היה מותנה בדברי יהודה: 'אם לא הביאתיו אליך והצגתיו לפניך' (מג ט). לדברי הרב מדן, יהודה עמד בערבותו בכבוד. לדעתנו, יהודה נכשל קשות: 'הננו עבדים לאדני גם אנחנו גם אשר נמצא הגביע בידו' (מד טז). אילו היה יהודה מגן על בנימין כיאות, לא היה הנידוי שקיבל על עצמו, 'וחטאתי לך כל הימים' - מתקיים. הנידוי התקיים מפני שעל אף שבפועל לא הורע לבנימין, לא היה זה בזכות יהודה, שמוכן היה למסרו לעבדות. בנימין ניצול רק בזכות היות יוסף השליט על הארץ. לכן הנידוי ('וחטאתי') התקיים, על אף שהתנאי ('אם לא הביאתיו') לא הופר. המדרש מבטא את כישלון יהודה בערבות שערב לבנימין כלפי יעקב ומצדיק את העונש המוטל על יהודה, על אף שבסופו של דבר לא אוּנה לבנימין רע.

לדברי הרב מדן, יהודה חזר בתשובה גמורה (כהגדרת הרמב"ם), ואילו האחים קיבלו עליהם את הדין, מעין תשובה מיראה. במקרא אין כל רמז לחרטה כללית כלשהי של האחים, עד בואם לפני יוסף, טרם נתגלתה להם זהותו: 'ויאמרו איש אל אחיו: אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו, על כן באה עלינו הרעה הזאת' (מב כא); נראה, כי אין באמירה זו וידוי או חרטה על חטאם. האחים ראו בהתנכרות יוסף אליהם 'מידה כנגד מידה' (רשב"ם שם), וכפי שביאר רמב"ן (שם), האחים לא הביעו חרטה על מכירת יוסף, אלא על שלא ריחמו עליו; ואף אם נניח שיש כאן חרטה כללית יותר, עדיין נותרו שאלות קשות:

אם האחים אכן התחרטו, מדוע לא ביקשו מחילה מיוסף כל אותה תקופה - למעלה משבע-עשרה שנים³⁷ - מהזמן שהתוודע אליהם ועד מות יעקב? ואף לאחר מות יעקב לא התחננו האחים על נפשם בעצמם, או אפילו על ידי האחרים בשמם, עד שלא ביקשו בשם אביהם שיוסף יחמול עליהם,³⁸ וגם זאת עשו על ידי שליח (רש"י נ טז-יז), ואפשר שכל דבריהם לא היו אמת, שכן אין כל ראיה בכתוב שיעקב אכן כך הורה וביקש. תמיהה נוספת, אף כאשר באו האחים לפני יוסף, לא התוודו על אשר עשו,³⁹ אלא נפלו על פניהם ואמרו 'הננו לך לעבדים' (נ יח). הסברא וההלכה גם יחד מורות על כך שהוודוי הוא חלק אינטגרלי של החזרה בתשובה, ועיקרו הוא להתחרט ולהתבייש במעשים,⁴⁰ וכזאת לא נעשה על-ידי האחים. דומה כי לא אמרו האחים את שאמרו, אלא מפני פחד יוסף: '... ויאמרו לו ישטמנו יוסף, והשב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אתו' (נ טו). כל עוד יעקב חי, היו האחים שמורים מפני משטמת יוסף, אך לאחר מות יעקב פחדו האחים שיוסף ינקום בהם נקמתו. כלומר, כשיהתוודו לא עשו זאת בתום לב ומתוך בושה וחרטה אמתית, אלא מתוך שיקול פרגמטי. לכן גם לא התוודו בפניו ישירות, אלא רק הכינו את הקרקע על ידי שליחים המדברים בשם יעקב. האחים ביימו ותזמנו את בקשת יעקב (המומצאת?) לחנינת האחים, כך שתקדם את בואם לפני יוסף.⁴¹ העולה מדברינו, קשה לראות במעשי האחים תשובה, וקל-וחומר תשובה גמורה.

37. מז ט, כח.

38. במקרא אין מסופר בפירוש שיעקב ידע על מכירת יוסף. וראה מט ט, ביונתן בן עוזיאל וברש"י שם, שפירשו את הפסוק על פי ההנחה שיעקב ידע על מכירת יוסף, ובפרט על חלקו של יהודה במכירה, וכך בפרקי דרי אליעזר לו. ראבי"ע, רשב"ם (שם) ותוספות (סני' ו ע"א, ד"ה יכנגד יהודה, וראה מהר"ם) פירשו אחרת.

39. ישב גדול לשב שיתודה ברביסי (רמב"ם ה"ל תשובה ב ה); אמנם האחים התוודו זה בפני זה, אך לא בפני יוסף.

40. רמב"ם שם א א, ובכותרת שנתן. ניתן להבחין במקרא במרכזיותו של הוודוי ובאופן עשייתו בתהליך של תשובה. הדבר מודגש היטב על-ידי השוואת וידויו של שאול (שמי"א טו ל) לזה של דוד (שמי"ב יב ג).

41. נראה שיוסף אכן סלח לאחיו, וראה בפירוש חזקוני מט כד.

כפרה על חטא מכירת יוסף

לאחר שהוכחנו בפרק הקודם כי אחי יוסף לא חזרו בתשובה, נראה בפרק זה, כי לאחר מות אחי יוסף ולאחר יציאת מצרים, ניסו נציגי השבטים לכפר על מכירת יוסף ולמחוק את אותו עוון מהתודעה הלאומית.⁴² ניסיונות אלו נעשו בפרט בהקשר של המשכן, ומאוחר יותר בהקשר של המקדש.

שמו של קרבן החטאת מעיד עליו שהוא מובא לשם כפרה על חטא. בין קרבנות הנשיאים שהובאו בחנוכת המשכן (במ' ז) מוזכר גם 'שעיר עזים אחד לחטאת'. הנשיא הראשון שהקריב את קרבנו היה נחשון בן עמינדב למטה יהודה, ובלשון חז"ל, קרויים על שמו קרבנות החטאת אשר הביא כל אחד מהנשיאים: 'חטאת נחשון'.⁴³ על איזה חטא כיפר קרבן חטאת זה? בד"כ סבורים חז"ל, שחטאת נחשון הנה קרבן חטאת שאינו בא לכפר על דבר.⁴⁴ אך בפירוש רש"י על התורה⁴⁵ ישנן הבנות אחרות לטיבה של חטאת זו. הצעה אחת שהציע רש"י, קרבן זה מכפר על טומאת התהום; הצעה נוספת על פי מדרש תדשא;⁴⁶ קרבן זה כיפר על חטא מכירת יוסף, כדלהלן: 'שעיר עזים - לכפר על מכירת יוסף, שנאמר בו 'וישחטו שעיר עזים' (לז לא); כלומר, 'שעיר עזים אחד לחטאת' (חטאת נחשון) בא כנגד 'וישחטו שעיר עזים' (אצל אחי יוסף). דברי רש"י האחרונים משכנעים משתי סיבות, ראשית, זאת הייתה ההזדמנות הראשונה להקרבת קרבנות באופן מסודר, וכאן אנו שומעים לראשונה על הקרבת קרבנות חטאת בכלל. סביר להניח, כי בתודעת העם עמד חטא מכירת יוסף כחטא נורא, שכן אלמלא מכרו האחים את יוסף, לא היו יוצאי-מצרים, בוני המשכן, אשר בניהם הרכים

42. אין על בני ישראל אשמה ישירה של ביצוע החטא, שכן היחידים שביצעו את מכירת יוסף כבר מתו. עם זאת יש אשמה כללית-לאומית של עם ישראל כישות. באשר לאשמה זו יש כפרה גם ללא תשובה בשעיר המשתלח (על התשובה, לעיל הערה 17, עמוד 80). בפרק זה נראה כי יוצאי מצרים חשו צורך להתנער מאשמה זו של מכירת יוסף.

43. זבחים ט ע"ב.

44. 'כיון דלדורון אתי ולא לכפרה על חטא' (רש"י שם, ד"ה 'כשרה').

45. במ' ז כב.

46. פ"י, מובא בתורה שלמה, במ' ז טו.

הושלכו לתניני היאור לעיניהם, נתונים תחת עול מצרים - הכבד מנשוא. החטא שהעם היה צריך להתנער ממנו היה חטא מכירת יוסף, כפי שהזכרנו לעיל. בהזדמנות הראשונה המאפשרת למחוק את החטא, הקריבו נציגי השבטים קרבנות חטאת. שנית, המעמד שבו הוקרבה חטאת זו היה, כאמור, חנוכת המשכן. המשכן היה מקום רב-שבטי, כפי שלימים היה המקדש.⁴⁷ במשכן כמו במקדש עומדים לפני ה', והמקום שבו יבן זקונים ויאתה יודוך אחיך אינם נבדלים מן אחרים, כלומר, מקום של שוויון מוחלט בין השבטים.⁴⁸ השבטים, המיוצגים על ידי הנשיאים, לא היו יכולים לחנוך מקום של שלווה ואחדות, בלי שיתכפר להם המעשה, שיותר מכל חטאי המקרא, הפגין שנאת-אחים וחוסר אחדות.⁴⁹

יבוא שעיר עזים ויכפר על מעשה שעיר עזים

בנוסח האשכנזי לתפילת יום הכיפורים נכלל הפיוט 'אלה אזכרה',⁵⁰ שעניינו עשרה הרוגי מלכות. לא היה אירוע אחד משותף שבו נהרגו עשרת התנאים המוזכרים בפיוט, שכן לא כולם חיו בתקופה אחת, אך אין ראייה כלשהי לכך שלא היה כל אחד מהם מהרוגי מלכות.⁵¹ כמוזכר באותו פיוט ובמדרשים,⁵² נידונו אותם עשרה תנאים למוות במקום עשרת אחי יוסף

47. כוונתי כאן לומר, שהמשכן וכמותו המקדש, שימש את כל השבטים, ואין שבת שזכה למונופול עליו. על כך שעיקר המקדש היה בנחלת בנימין נעמוד להלן.

48. אמנם שבת לוי זכה לתפקיד ולמקום של כבוד, אך מלכתחילה היו אלו הבכורות שאמורים היו לבצע את העבודה (במ' ג יב וברש"י שם), ולא הלוויים. אף הלוויים עצמם לא היו אלא שליחים של ישראל (ראה רש"י במ' ג ח). הכהנים היו (וקנס) שלוחי שמים (נדרים לה ע"ב, רמב"ם, הלי נדרים ו ה), ואין להם מעמד חברתי נשגב.

49. וכן נקבע במדרש על קרבנות הנשיאים: "מזרק אחד כסף כנגד יוסף" (בראשית רבה יד ד"ה 'ביום התשיעי').

50. דניאל גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשס"ב, עמ' יב.
51. ראה רמב"ם, הלכות יסודי התורה ה ד. לפי צונץ (הדרשות בישראל ת"א, תשי"ד, עמ' 65-66), המדרש על עשרה הרוגי מלכות יאף על פי שיש [לו] תערובת של יסודות עתיקים, הרי [בצורתו] לפנינו לא [נוצר] אלא בשתי המאות האחרונות של תקופת הגאונים (840-1040). גולדשמידט מסיק, כי 'מבחינה היסטורית העניין מופקפק למדי'.

52. על ריבוי הגרסאות: תורה שלמה (לו כח). בפיוט 'ארזי הלבנון' הנקרא ע"י האשכנזים בטי' באב, אין זכר למכירת יוסף. הספרדים ועדות המזרח קוראים 'אלה אזכרה' בטי' באב.

שחטאו בגנבת אדם ובמכירתו.⁵³ עפ"י חז"ל, מפני שנאת חינם חרבה ירושלים,⁵⁴ ודומה שהם ראו בחורבן הבית התגלמות חוזרת של סיפור מכירת יוסף: בני ישראל שונאים זה את זה, ואף מוסרים את אחיהם לגויים, ובמהרה גולים מארצם.

מדוע נאמר פיוט זה דווקא ביום הכיפורים? יום הכיפורים הוא זמן כפרה בעיקר לחטא ציבור: יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכל, ליחיד ולרבים, והוא קץ סליחה וכפרה לכל ישראלי (רמב"ם, הלי תשובה ב ז). הגרי"ד סולובייצק⁵⁵ עמד על לשון הרמב"ם באריכות, ואף קישר את דברי הרמב"ם לנוסח התפילה. ברכת היום בתפילת יום-הכיפורים נחתמת בלשון זו: '...המכפר לעוונותינו ולעוונות עמו בית ישראל...!'. לכאורה, כפל לשון יש כאן. אלא שיש עוונות המיוחדים לפרט ('עוונותינו'), ויש עוונות של כלל הציבור ('עוונות עמו בית ישראל'). חטאי ציבור הללו מתכפרים על-ידי השעיר המשתלח (רמב"ם, הלי תשובה א ב).⁵⁶ ברור אם-כן מדוע הכפרה על חטאי ציבור נעשית בשעיר עזים (ויי טז ה). בניין אב לכל חטא ציבור היה חטא מכירת יוסף.⁵⁷ כל חטא ציבור שבא אחריו - נתון בצל, ובכל שנה ושנה חטאי הציבור מתכפרים - כפי שהתכפר חטא מכירת יוסף - על ידי שעיר העזים. חז"ל נימקו את כפרת חטאי ציבור בשעיר על-ידי קישור מכירת יוסף לשעיר המשתלח: '...יבוא שעיר עזים וכפר על מעשה עזים...!'.⁵⁸ הפיוט על עשרה הרוגי מלכות שנהרגו על חטא מכירת יוסף,

53. איסור זה נכלל בעשרת הדיברות: 'לא תגנב' (שמי' כ יב; דבי' ה טז), ודרשו חז"ל: 'בגונב נפשות קמיירי' (סנהדרין פו ע"א, וכן בתרגום יונתן, באונקלוס, ברשיי [שמי' כ יב] וברמב"ם הלי גניבה ט ה).

54. יומא ט ע"ב.

55. על התשובה, לעיל הערה 17, עמי' 78-79.

56. וכן כתב יוסף בן מתתיהו (פליוס), קדמוניות, ספר ג, י ג.

57. בכל חטא ציבור יש שני רבדים: האשמה של היחידים מבצעי החטא, והאשמה של הציבור (ראה על התשובה, לעיל הערה 17, עמי' 82-83 שהביא סמך לדבריו מתוספות ישנים, יומא). אשמת האחים נמחקה עם מותם (רמב"ם, הלי תשובה א ד; מדרש תנחומא וישב סימן ב; והשווה מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו ז). אך האשמה הכללית על הציבור - עם ישראל - נשארה, והיא מתכפרת על-ידי שעיר העזים (רמב"ם שם א ב).

58. ספרא שמיני א, ילקוט שמעוני שמיני, וברמב"ם מורה נבוכים ג מו.

מובא (בנוסחאות אשכנז) לאחר סדר העבודה בתפילת מוסף ביוה"כ. השעיר המשתלח מכפר על מכירת יוסף, אך בשל השנאה שרווחה בזמן החורבן - בטל השעיר, והוכח כי עם ישראל נגוע עדיין בשנאת חינם, כפי שהיה בזמן מכירת יוסף, שנאה שגרמה לגלות מצרים, ובזמן קמצא ובר קמצא - לגלות רומי.

כמה מהמאפיינים הייחודיים לשעיר המשתלח מובנים לאור מקומו ותפקידו - לכפר על חטאי ציבור, ובראשם על מכירת יוסף. השעיר איננו נעשה במקדש.⁵⁹ ר' מאיר שמחה מדווינסק⁶⁰ פירש, שלבנימין (אשר המקדש עומד בחלקו) לא היה כל חלק בחטא, ולכן לא ראוי שיובא בשטחו של בנימין קרבן לכפר על חטא שלא היה שותף לו. זאת ועוד, מקומו של בית המקדש נקבע בנחלת בנימין, מפני שאי אפשר היה למקם אותו בנחלת אחד השבטים שהשתתף במכירת יוסף.⁶¹ נוסף, כי המקדש - על אף שעמד בנחלת בנימין - היה ברשותו של כל העם. המקדש, כמו המשכן לפניו, הוא נחלת כל ישראל, ומסמל את האחדות שבין השבטים, והשעיר המשתלח בא לכפר על כל מה שפוגע באחדות הזאת, על 'מעשה עזים'. אי אפשר להקריב קרבן, שכל עניינו הוא הגשמה של הפילוג, במקום של אחדות.

עתה ברור, מדוע בעלי המדרש קישרו בין הרוגי המלכות לבין מכירת יוסף, ומדוע נקבע הפיוט בנוסח תפילת יום הכיפורים. כפי שמכירת יוסף גרמה לגלות קשה במצרים, כך בגלל קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים, וגלה עם ישראל לרומי. המקדש מסמל את האחדות, ואילו השעיר המשתלח נשא עליו 'את כל עונת בני ישראל', את כל הקרעים והשסעים. במקדש אין מקום לפילוג ולפירוד, ולכן אין מקום לשעיר.

59. הרמב"ם (ה' עבודת יום הכיפורים ג ד) מציין (על פי יומא מא ע"ב), כי לשון של זהורית הייתה במשקל שני סלעים. ועפ"י חז"ל (שבת י ע"ב): "...שבשביל משקל שני סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים. אפשר שיש לדרוש את ההקבלה במשקל שני סלעים, כסימן מקשר בין שני העניינים.

60. אור שמח, ויקרא טז, העומד על הביטוי 'שבטי ישורון' שבחתימת תפילת מוסף של יוה"כ, ומייחס אותו למכירת יוסף.

61. ראה בראשית רבה יד, ד"ה 'ביום התשיעי'.